

В. Б. Вовченко

*Київський
економічний інститут менеджменту*

**СПОГАДИ СУЧАСНИКІВ
ПРО М.В. ЛЕВИТСЬКОГО ЯК ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНЕ
ДЖЕРЕЛО ТА ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КООПЕРАЦІЇ
В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ
СТОЛІТТЯ (ЗА МЕМУАРАМИ ОСОБОВОГО АРХІВУ)**

Архів М.В. Левитського, відомого кооператора, літератора, державного та громадського діяча, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) [1].

Однією з найбільших заслуг М.В. Левитського є те, що він у середині 20-х років ХХ ст. знаходився біля витоків організації Всеукраїнського Центрального Кооперативного музею в Києві, який (після переміщення з Харкова) створювався, як наукова база для вивчення історії кооперативного руху в Україні. На противагу іншим громадсько-політичним діячам радянської епохи, здобутки М.В. Левитського у розробці кооперативного будівництва в Україні високо оцінювали як вітчизняні, так і зарубіжні сучасники. Йому були присвячені статті в енциклопедіях та фахових виданнях [2], уся кооперативна та культурно-наукова громада широко відсвяткувала 40-річний (1918 р.) та 50-річний ювілей діяльності “артільного батька” [3].

Завдяки ініціативі Всеукраїнського Центрального Кооперативного музею була створена комісія з нагоди святкування 50-річчя його діяльності у 1928 р. Так, до урочистих заходів залучилися його колеги, сподвижники, які співпрацювали та спілкувалися з М.В. Левитським у різні періоди.

Деякі спогади про М.В. Левитського, надіслані за запитом керівництва Кооперативного музею напередодні ювілейного святкування, були оголошені в промовах, публікаціях, інші – так і не були

© В. Б. Вовченко, 2007

опубліковані, відкриті в архіві Музею та потім надійшли в комплексі матеріалів М.В. Левитського до відділу рукописів ВБУ [4].

Серед мемуарів сучасників М.В. Левитського знаходяться спогади як пересічних осіб (Яків Фільгус), так і відомих громадських діячів (Йосип Маєвський, Євген Чикаленко), але в сукупності всі вони в історичному контексті відтворюють різні етапи багатогранної діяльності фондоутворювача.

Спогади колеги М. Левитського Й. Маєвського були надіслані з Харкова до Києва директорові Музею М. Токаревському у вересні 1928 р. саме з нагоди підготовки ювілею 50-річної діяльності “артільного батька”. Автор рукопису – Й.А. Маєвський – громадський діяч, публіцист, так само, як і М.В. Левитський, був обраний членом Центральної і Малої Ради та Всеукраїнської ради робітничих депутатів. За фахом Й. Маєвський був лікарем, за політичними поглядами – українським есером. Він редагував партійний часопис “Конфедераліст” та був відомий в суспільно-політичних колах як автор численних публікацій в періодичних виданнях, зокрема, “Народній волі”, “Новій раді”, брошур “Федералізм”, “Загально-російські установчі збори” тощо [5]. У 20-х роках ХХ ст., тобто в період написання своїх спогадів, він працював у Держліті.

Невеликий за обсягом рукопис Й. Маєвського про його зустріч з М.В. Левитським у Женеві висвітлює події початкового періоду діяльності М.В. Левитського, коли тільки набувало розмаху заснування хліборобських артільей на Херсонщині.

Документ містить відомості стосовно короткого перебування М.В. Левитського в Женеві восени 1896 р. Цей факт у біографії М.В. Левитського стався напередодні його поїздки до Парижа, на Другий Міжнародний Кооперативний Конгрес, де він, будучи єдиним делегатом від Російської імперії, мав виступити з доповіддю про хліборобські артільей. У цей період Женева стала своєрідним притулком для емігрантів різної політичної орієнтації, серед яких були й марксистки, й народовольці. Присутність Г.В. Плеханова під час зустрічі з М.В. Левитським визначила гостру й напружену полемічну атмосферу в женеvському осередку, або (як його називає автор спогадів Й. Маєвський) “колонії”, що на той час складалася з студентів, політичних емігрантів та інтелігенції з різних регіонів Російської імперії.

Варто мати на увазі (це відмічає Й. Маєвський), що женеvська зустріч стала відлунням жорстких дискусій, які мали місце під час

доповідей М.В. Левитського у Вільно-Економічному Товаристві в Санкт-Петербурзі. Політичні погляди М.В. Левитського були близькими до ідей ліберальних народників. Він називав марксизм реакційним рухом, вважаючи, що марксистки – прихильники обезземелення селянства і виступають проти общини, кредитів, кооперації тощо [6]. На відміну від марксизму, М.В. Левитський пропонував численні проекти зі створення сільськогосподарських та ремісничих артілей та пропагував їх на засіданнях Вільно-Економічного Товариства. Проте неомарксистам П. Струве і М. Тугану-Барановському здавалися чужими його ідеї організації ремісничих артілей і тим самим – порятунку економіки Російської імперії.

У той період, тобто у 1880-х роках, Г.В. Плеханов остаточно відійшов від народницьких позицій, і це був період його захоплення марксизмом, чим й обумовлюється невиправдане неприйняття ідей колективних артілей М.В. Левитського. Ораторські здібності, образна афористична манера та спокійна впевненість М.В. Левитського під час його виступів стосовно головних принципів і досвіду артільного будівництва контрастували з полемічним запалом “великого диспутанта” Плеханова і були неперевершеними. Проте, як відмічав Й. Маєвський, ідеї М.В. Левитського (які, до речі, Г.В. Плеханов визначив, як “туманні картини господина Левитського”) втілювалися в суто практичні конкретні кроки для Женевської колонії: вони спонукали до створення студентської їдальні, що проіснувала досить тривалий час – майже до революції 1917 р.

Водночас спогади містять й конкретні деталі щодо труднощів у діяльності “артільного батька” в той період: незважаючи на характер пропагованих ідей артільної справи як втілення колективізму та взаємодопомоги, вражає повна самотність М.В. Левитського в практичній реалізації цих проблем і відсутність конкретної підтримки інтелігенції. До речі, цю перешкоду в роботі підкреслював і сам М.В. Левитський в автобіографічних мемуарах, і його однодумці [7].

Варто відмітити влучну публіцистичну манеру викладу Й. Маєвського, очевидно, тоді ще молодого соціаліста. Як він зазначав, М.В. Левитський свого часу мав настільки великий вплив на ідейне становлення автора спогадів, що Й. Маєвський навіть намагався особисто виїхати до М.В. Левитського та присвятити себе артільній і кооперативній справі поряд з ним, однак, у зв'язку з труднощами переїзду через кордон внаслідок політичних поглядів

молодого соціаліста, цей план йому не вдалося здійснити. Таким чином, особистий вплив М.В. Левитського на молодь не був поодиноким, подібне захоплення його ідеями і особистістю відмічали інші сучасники видатного кооператора, зокрема Василь Краснов, який відразу ж виїхав до Єлисаветграда, де допомагав йому як секретар [8].

О.Г. Амчиславська – перекладач та секретарка фондоутворювача – досить тісно контактувала із М.В. Левитським, допомагаючи йому в його роботі, тому цілком зрозуміло, що під час підготовки його ювілею в 1928 р. до неї звернулися зі Всеукраїнського Центрального Кооперативного музею з проханням стосовно відповідних матеріалів.

Спогади О.Г. Амчиславської “Зарубежная кооперация и Левитский” (рукопис і машинописний уривок), присвячені ювілею М.В. Левитського 1928 р., проливають світло на зовнішні зв’язки та стосунки вченого із зарубіжними діячами кооперативного руху [9]. Секретарка М.В. Левитського згадує, як вона допомагала йому вести листування з європейськими та американськими вченими-кооператорами. Водночас О.Г. Амчиславська активно займалася й перекладацькою діяльністю, зокрема, нею був здійснений переклад артільного договору М.В. Левитського німецькою мовою, а також – переклад з англійської огляду Шотландської Спілки оптових закупок [10]. В особовому фонді М.В. Левитського зберігається його “Исторический обзор деятельности Шотландского Союза оптовой торговли” на 60 арк. в перекладі О.Г. Амчиславської, виконаний нею для “Кооперативной хрестоматии” М.В. Левитського (№ 167). Цей рукопис позначений екслібрисом “артільного батька” та штампом установи, де документ згодом зберігався, – Всеукраїнського Центрального Кооперативного музею від 8 липня 1930 р.

Як відмічає О.Г. Амчиславська, листування М.В. Левитського із зарубіжними кооператорами, та, відповідно, обсяг її секретарських обов’язків, набули надзвичайного розмаху після Міжнародного Кооперативного Конгресу в Парижі в 1896 р., на якому М.В. Левитський виступив перед широкою аудиторією з доповіддю. Як наслідок, іноземні фахівці з кооперативного руху жваво зацікавилися своєрідним шляхом розвитку артільної справи в Російській імперії. Зокрема, викладачі-економісти включили до своїх навчальних курсів лекцій відомості щодо артіль в Росії та провідної ролі в їх організації М.В. Левитського.

У німецькому щорічнику національної економіки та статистики була опублікована стаття “Сільськогосподарські артїлі в Південній Росії”. Ймовірно, авторство згаданої статті, на думку О.Г. Амчиславської, належало всесвітньо відомому німецькому економісту, професору Фрейбурзького університету Г. Шульце-Деличу, який в 1898–1899 рр. приїздив до Києва з метою вивчення питання про організацію артїлей в Україні [11]. До речі, його портрет можна побачити в архіві М.В. Левитського (№ 1285).

Питання щодо створення артїлей в Росії та Україні викликало широкий резонанс серед економістів Заходу. Згідно з відомостями О.Г. Амчиславської, найбільшою популярністю серед них користувався укладений М.В. Левитським артільний договір, котрий просили надіслати зарубіжні кореспонденти-фахівці. М.В. Левитському писали із США, Норвегії, Данії, листувалися з ним представники народних університетів з Сирії, Іспанії, Італії [12].

О.Г. Амчиславська згадує, що в 1902 р. до неї з листом звернувся англійський журналіст Р.Є.С. Лонг, секретар відомого англійського письменника Стеда, з проханням надати йому відомості стосовно постаті М.В. Левитського та існування артїлей. На той час Лонг був редактором впливового англійського політичного часопису “Ревю оф ревію”. Під час свого перебування в Росії він зацікавився артільним рухом, тому від імені редакції журналу просив надати необхідні йому матеріали. У відповідь на це звернення М.В. Левитський доручив О.Г. Амчиславській напередодні її поїздки до Англії в 1902 р. передати листа для журналіста Лонга. Прохання Лонга О.Г. Амчиславська виконала. В січні 1903 р. вдячний Лонг познайомив секретарку М.В. Левитського з письменником Стедом і навіть запросив її до редакції “Ревю оф ревію” на чай у так звану “політичну п’ятницю”. Це була честь навіть для відомих англійських громадських і політичних діячів, що свідчить, яке значення редакція надавала отриманим через О.Г. Амчиславську матеріалам про артїлі, засновані М.В. Левитським [13].

Напередодні ювілею М.В. Левитського О.Г. Амчиславська запропонувала Ювілейному комітетові замовити в Лонга статтю, присвячену артільній діяльності М.В. Левитського та додати її до інших праць про нього.

Також О.Г. Амчиславська згадувала про ювілейне вшанування М.В. Левитського в 1904 р., на якому були присутні представники селянських та міських ремісничих артїлей, серед них й В.Ф. Крас-

нов, який, за твердженням мемуаристки, багато зробив для організації та пропагування кустарно-ремісничих артілей в Москві та Рузі, а в Рузькому повіті – сільськогосподарських артілей [14]. Отже, мемуари О.Г. Амчиславської про ювіляра містять цінний фактографічний матеріал та додають невідомі подробиці до вивчення біографії й оцінки творчої спадщини М.В. Левитського представниками зарубіжного кооперативного руху.

Важливі дані щодо публікації розробок М.В. Левитського у 80-х роках ХІХ ст. також містять і рукописні спогади Я.М. Фільгуса “Воспоминания о Николае Васильевиче Левитском” (1928) [15]. Наприкінці 1894 р. Я.М. Фільгус працював у Єлисаветграді в друкарні Гольденберга складачем. Він познайомився з М.В. Левитським – тоді присяжним повіреним в Єлисаветградському суді – у гуртку “Біблійне братство”. Це був період, коли М.В. Левитський займався агітаційною роботою зі створення селянських артілей в районах. На початку 1895 р. він організував у Єлисаветграді кустарно-ремісницькі артілі з пошиття одягу та шапок. Захопившись артільною ідеєю, Я.М. Фільгус навіть намагався створити в Єлисаветграді артіль друкарів. З цією метою він радився із М.В. Левитським: як наслідок, були зроблені певні практичні кроки та укладений артільний договір. Однак згоди не було досягнуто, організація артільної друкарні не відбулася: значна кількість робітників не підписала договір через тиск з боку хазяїна друкарні.

Згодом Я.М. Фільгус разом з М.В. Левитським розпочав друкування першого договору землеробських артілей. Відразу ж виникли труднощі через те, що дозволу від цензорів на друкування ще не було отримано. Як наслідок, договір землеробських артілей було надруковано в іншій друкарні Єлисаветграда – її власником був П.А. Зелений, колишній міський голова м. Одеси [16].

Цінність спогадів Я.М. Фільгуса підсилюється й тим, що в них зафіксована конкретна інформація стосовно особливостей процесу авторського редагування та власне друкування, викликаних нелегальними умовами першої публікації. Так, Я.М. Фільгус згадував, що М.В. Левитський щовечора сам надиктовував редакцію артільного договору, а Фільгус з щойно виданого складу відразу читав авторові, після чого той робив коректуру. Проблема полягала в тому, що Я.М. Фільгус не мав можливості робити склад з оригіналу артільного договору, щоб ніхто несподівано не вилучив цей унікальний документ. Так, було надруковано 1000 прим. селян-

ського артільного договору без жодних обов'язкових для друку реквізитів – підпису автора, назви друкарні тощо. За спогадами Я.М. Фільгуса, намір автора друкувати нелегальну працю на той час був досить ризикованим і міг мати суворі наслідки. До речі, селян – одних з перших читачів землеробського артільного договору – було заарештовано. Ситуація ускладнювалася ще й тому, що за ним було встановлено суворий нагляд з боку елісаветградської поліції [17].

Нарешті у 1895 р., отримавши дозвіл цензури, М.В. Левитський опублікував, у друкарні ж таки П.А. Зеленого, за власним підписом артільний договір, який нетерпляче очікували члени заснованих артілей для визначення свого статусу й обов'язків [18].

У спогадах іншого сучасника М.В. Левитського, відомого громадського діяча й мецената Є.Х. Чикаленка (1861–1929) [124] висвітлено той період життя й діяльності М.В. Левитського, коли він ще не був “артільним батьком”. У “Спогадах”, що охоплюють час від 60-х років XIX ст. до 1907 р. (опубл.: Нью-Йорк, 1955), Є.Х. Чикаленко детально відтворив панораму українського життя через особистості визначних громадян України – братів Тобілевичів, В. Антоновича, Б. Грінченка, М. Левитського, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, В. Винниченка та ін. [19].

Машинописний документ про М.В. Левитського міститься у I част. “Спогадів 1861–1907 р.” [20]. Спогади Є.Х. Чикаленка, на відміну від фактографічних даних інших мемуаристів – сучасників М.В. Левитського, цікаві з точки зору дослідження історії артільного руху ще й тим, що містять критичну оцінку діяльності артілей в реальному селянському житті у 80-х роках XIX ст. Так, наприклад, Є.Х. Чикаленко наводить відомості від І. Карпенка-Карого про його невдалий досвід організації землеробської артілі. І. Карпенко-Карий перебував тоді на засланні в Новочеркаську, а землю віддав в аренду селянам с. Кардашевої [21]. Як наслідок, М.В. Левитський як правник і селянський повірений навіть збирався подати позов на І. Карпенка-Карого до Окружного суду, попередивши про це відповідача листом, в котрому говорилося, що “інтереси народу вище всякого особистого приятельства”. Проте Карпенку-Карому вдалося залагодити і розв'язати цю справу з селянами, і до судового справочинства не дійшло [22]. Є.Х. Чикаленко згадував, що М.В. Левитський разом із товаришами агітував його господарювати на землі дядька згідно з артільним засадам,

але ця ідея не мала успіху і викликала лише негативну реакцію з боку однодумців М.В. Левитського [23].

Спогади Є.Х. Чикаленка вміщують конкретні факти суперечок і непорозумінь у середовищі самих артільщиків, що призводило до певних розчарувань у справі. Зокрема, виявилось, що один із сподвижників М.В. Левитського Носар – не політичний засланиць, а шахрай, від якого незабаром потерпів і сам “артільний батько”. З розповіді М.В. Левитського Є.Х. Чикаленку стає очевидним, що Носар зробив арендний контракт лише на власне ім'я і присвоїв собі все спільне майно, тобто став повновласним господарем, а не рівноправним членом артілі. Як писав Є.Х. Чикаленко: “Оттака-то була перша артіль М.В. Левитського, в яку він і мене (Чикаленка. – В.В.) хотів втягнути” [24].

Є.Х. Чикаленко також згадує про гучний резонанс в суспільстві, спричинений обстеженням артілей Е.І. Борисовим, відомим українським громадським діячем, секретарем Херсонського губернського земства. Наразі виявилось, що селяни об'єднувалися в артілі лише з метою дістати від земства безвідсоткову позику, а потім продовжували господарювати кожний окремо, “як звикли з дідапрадіда”. Звіт Е.І. Борисова, написаний за результатами обстеження, був опублікований в “Земському збірнику”, викликав серйозну полеміку в громадських колах, і навіть земство тоді відмовилося надалі кредитувати артілі.

Спогади Є.Х. Чикаленка містять також деякі відомості про приватне життя М.В. Левитського, зокрема, про його перше одруження в Єлисаветграді з лікаркою-росіянкую з Тульської губернії.

Наостанок Є.Х. Чикаленко робить висновок, що, в цілому, ідея хліборобських спілок, на відміну від виробничих і ремесницьких, не досягла успіху, тому, стверджує автор спогадів, “з того часу М.В. Левитський організував вже не хліборобські артілі, які всі посчезали, як бульки на воді, а міські, ремісничі, торговельні і взагалі всякі, як тепер кажуть, кооперативи” [25].

Спогади Є.Х. Чикаленка відрізняються від загальної більшості мемуарів інших сучасників М.В. Левитського тим, що критично висвітлюють реальний досвід (не оминаючи й негативних процесів) артільного господарювання в Україні наприкінці ХІХ ст. та сприяють всебічному вивченню діяльності артілей, відтворюючи подекуди суперечливу картину функціонування сільськогосподарських спілок в Україні.

Таким чином, крім важливості надання історико-біографічного аспекту діяльності М.В. Левитського, роль спогадів як документальних джерел є надзвичайно вагомою також і для студій з історії кооперації в Україні взагалі.

1. *Воронкова Т.І.* Левитський Микола Васильович // Особові архівні фонди Інституту рукопису НБУВ. Путівник. – К., 2002. – С. 303–311.
2. Левитський Н.В. // Новый энциклопедический словарь. – Пг., 1915. – Т. 24. – С. 202; *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба). – Б. м., 1925. – Ч. 1. – С. 57–60; *Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. – Прага, 1925. – С. 328; *Хейсин М. Л.* История кооперации в России. – Л., 1926. – С. 152.
3. *Височанський П.* Ука. пр.– С. 57–60; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. : Біограф. довідник. – К., 1998.– С. 114.
4. Архів ІР, оп. 1, спр. 45, с. 16.
5. *Верстюк В., Осташко Т.* Указ. пр. – С. 121.
6. *Васильєва Р.Х., Горкіна Л.П. та ін.* Історія економічної думки України. Навч. посібник. – К., 1993. – С. 100–101.
7. [В.М. Левитський] [Матеріали до автобіографії та історії артільного руху]. – ІР НБУВ, ф. 327, № 547, арк. 2; *Краснов Василь. Микола Васильович Левитський.* “Спогад співробітника. – ІР НБУВ, ф. 327, № 1177.
8. *Краснов Василь. Микола Васильович Левитський.* Спогад співробітника. – Там само, с. 4.
9. Там само, № 1169, 1170.
10. Там само, № 1169, арк. 3.
11. Там само, арк. 3–4.
12. Там само.
13. Там само, № 1170.
14. Там само, № 1169, арк. 7.
15. Там само, № 1184, арк. 2.
16. Там само.
17. Там само, арк. 2–3.
18. Там само, арк. 4.
19. *Чикаленко Євген* // Українська література у портретах і довідках. Довідник. Давня література – література XIX ст. – К., 2000. – С. 334–335.
20. ІР НБУВ, ф. 327, № 1185.
21. Там само.
22. Там само, арк. 1.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.